

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Simvolun romantik apofeozu (təntənəsi) Şərq-Qərb ənənələri kontekstində

Ətrabə Gül

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Mühəndislik Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: egul@beu.edu.az

Annotasiya. Məqalədə Avropada romantizmin estetik və poetik konsepsiyalarının formalaşmasında simvolun, simvolik düşüncənin rolu müəyyənləşdirilir. Romantik konsepsiyanın əsasını təşkil edən simvolik düşüncə tərzini kontekst və ənənə çərçivəsində araşdırılır. Romantizmdə dünya və insan, dünyanın dərkli, insan və zaman, Tanrı və insan və s. kontekstlərdə simvolik məntiq, düşüncənin abstraksiya qabiliyyəti önə keçir. Simvolun terminoloji dəqiqlik qazanma cəhdlərinin çoxunun romantizm dövrünə təsadüf etməsi qanunayğun proses kimi araşdırmaya cəlb edilir. Romantizm dövründə simvolun ədəbi-nəzəri-fəlsəfi fikrin mərkəzində yerləşməsi hadisəsi Şərq (oriental) və Qərb (oksidental) düşüncəsinin simbiotik vəhdəti müstəvisində tədqiq edilir.

Açar sözlər: simvol, romantizm, Şərq, Qərb, ənənə, nəzəriyyə

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 13.10.2021; qəbul edilib – 17.10.2021

The romantic apotheosis of the symbol in the context of East-West traditions

Etrabə Gul

Doctor of Philosophy in Philology
Baku Engineering University. Azerbaijan.
E-mail: egul@beu.edu.az

Abstract. This article explores the role of symbolism, symbolic thinking in the formation of aesthetic and poetic concepts of romanticism in Europe. The symbolic way of thinking that forms the basis of the romantic concept is explored within context and tradition. In romanticism, the world and man, the perception of the world, man and time, God and man, and so on. in contexts, symbolic logic, the ability of thought to abstract, comes to the fore. The fact that most of the symbol's attempts to gain terminological accuracy date back to the romantic period is being investigated as a legitimate process. The phenomenon of placing the symbol at the center of literary-theoretical-philosophical thought in the period of Romanticism is studied at the level of symbiotic unity of Eastern (Oriental) and Western (accidental) thought.

Keywords: characters, romance, East, West, tradition, theory

Article history: received – 13.10.2021; accepted – 17.10.2021

Giriş / Introduction

Romantizm özünəməxsus ədəbi-estetik manifesti və konsepsiyası olan cərəyandır, dünya mədəniyyətinin inkişafında xüsusi mərhələdir, irimiqyaslı hadisədir. Romantik eranın (Avropada XVII əs-

rin sonları –XIX əsrin birinci yarısı) ədəbi-estetik fikir tarixində oynadığı rol danılmazdır, romantizm ədəbiyyat tarixində etdiyi çevrilişlərlə yadda qalmış, mahiyyətindəki üsyankarlıq onu özündən əvvəlki bədii dünyagörüşdən fərqləndirdiyi kimi, onun özündən sonrakı ədəbi ənənəyə də güclü təsir etməsinə səbəb olmuşdur. Romantizmin yaranma dönmənin canlı şahidlərindən və bu prosesin iştirakçılardan biri olan Teofil Qotye “Romantizmin tarixi” əsərində yazırdı: *“İtibaha bənzər bir hərəkət idi o. Yepyeni bir canlılıq verən şirə tutmuşdu hər yeri. Hər şey bir yerdə cücərir, tumurcuqlayır, çiçək açırdı. Çiçəklərdən bihuşedici ətir yayılırdı, hava insanı sərxoş edirdi, hər kəs lirizmə, sənətə dəlicəsinə aşıq idi. İtirilmiş, böyük bir sirri yenidən tapmış kimi bir hal vardı hər kəsdə; doğrudan da belə idi, şeirə qovuşmuşduq!”* [8, s.1]

Romantizm ədəbiyyata fərqli ihtişam gətirmişdi. Ədəbiyyat zahiri dünyanın təqlidi olmaqdan uzaqlaşaraq ekpressiv ifadəyə yönəlmişdi, dilin poetik yükü artmış, məcazlı və obrazlı düşüncə tərzini mətni yaradan əsas mexanizmə çevrilmişdir. *Tahirə Məmmədin də vurğuladığı kimi “romantizmde təqdimat xəyaldan süzülüb gəldiyi təmiz təbiət və ya keçmiş möhtəşəm tarix önəmli yer tutduğu üçün dil, üslub sistemində məcazlara məhdudiyyət yoxdur, əksinə onlardan gen-bol istifadə olunur* [18, s.164].

Romantik ədəbiyyatı yaradan romantik ruhdur (xarakter, düşüncə, mizac), məhz romantik ruh ədəbiyyata və bütövlükdə incəsənətə yeni məzmun gətirdi, formada yeni axtarışlara səbəb oldu. Frensis Klauzonun təbirincə desək, *“hisslər dünyasının arxasında sezilən başqa bir ruh dünyası var, romantizm bu başqa dünyaya bir qaçıdır və hər kəs iki dünyaya aid olma duyğusuna sahibdir: görünən zahiri dünya; ruhun və təxəyyülün dünyası olan daxili dünya”* [5, s.24-25].

Romantizmin sənətə aşıladığı ruh, bu ruhun da oxucuya ötürdüyü ovqat fərqli idi, sənət klassisizmin, maarifçiliyin sərt ağılpərəstçiliyindən sonra təxəyyül dünyasının dərinliklərinə lövbər salmışdı, mimetik təsvirin yerini ekpressiv özünüifadə tutmağa başlayırdı. *“İnsan ruhunun dərinliklərinə varmaq, güclü və parlaq hissələrə, möhtəşəm ehtiraşlara, intuiativliyə və şüursuzluğa maraq göstərmək bir sənət konsepsiyası kimi romantizmin ümdə xüsusiyyətləridir”* [22, s.97]. Romantizmlə bərabər ədəbiyyata daxil olan dahi, dahiyənə anlayışları ilə şüurun sərhədlərinə sığmayanı görmək və göstərmək bacarıqları önəm qazanmağa başlamışdı. Ədəbiyyat, bütövlükdə incəsənət maarifçiliyin sərt qaydalarından, qatı şərtlərindən və şüurun sərhədlərinə sıxışdırdığı dünyadan ayrılıb nəfəs almağa çalışırdı. Romantizmin konsepsiyasında dünya və insan, dünyanın dərk, insan və zaman, Tanrı və insan və s. kontekstlərdə simvolik məntiq, düşüncənin abstraksiya qabiliyyəti önə keçir. Simvolun terminoloji dəqiqlik qazanma cəhdlərinin çoxunun romantizm dövrünə təsadüf etməsi bu baxımdan qanunauyğundur.

Əsas hissə / Main Part

“Ədəbiyyatda simvollar və simvolizm” adlı lüğət məqaləsində Rene Uollek bildirir ki, simvol, sinnbild, iyeroqlif, alleqoriya kimi anlayışlar Vinkelmanın, Lessinqin, Herderin əsərlərində bir-birini əvəz edir, qarışıq şəkildə işlənirdi, ilk dəfə İmmanuel Kant 1790-cı ildə estetik kontekstində simvola dolğun anlam verir, müasiri olan məntiqçilərin simvolu intuiativ representativliyə əks mənada işlətmələrinə etiraz edir, *“simvolik təmsil (representasiya) bir növ intuiativ təmsildir, analogiya üsulu ilə konseptin dolaylı yollarla təmsilidir”* [24, s.338].

İ.Kantdan sonra Alman romantik şairi İ.V.Höte simvol və alleqoriya arasındakı cizgini görməyə çalışır: *“alleqoriya bir fenomeni konseptə, konsepti obraza çevirir, simvol isə fenomeni ideyaya, ideyanı isə obraza elə bir üsulla çevirir ki, həmin ideya o obrazda sonsuz olaraq aktiv və əlçatmaz olaraq qalır”* [24, s.338]. Hötenin bütün mətnləri kimi, “Şərq-Qərb divanı”ndan “Azad fikir” şeiri də başdan-ayağa romantizmin manifesti kimi çıxış edir, eyni zamanda ədibin nəzəri mülahizələri ilə üst-üstə düşür:

*“Siz təpilin çadırlara, siz qapanın hücrələrə
Mən yəhərdə hakim olum, uçum uzaq ölkələrə.
Ulduz yansın başım üstə,*

*sübh nurunu içib gedim,
Mən atımın qanadında,
yad ellərdən keçib gedim.
Öz işıqlı şamlarıyla, yol göstərsin bizə göylər,
Dağları aş, çölləri keç, qarşıləsın göy dənizlər.
Üz çevirib səmalara, Tanrının taxt- tacına bax,
Ondan işıq umursansa üzünə günəş doğacaq!..” [12, s.22]*

Şeirdə təbiət və təbiət ünsürlərinə yüklənən rəmzi funksiya əbədi ideya ilə çulğalaşır, elə buna görə də, ingilis ədibi Tomas Karleyl öz əsərlərində İ.V.Höteni simvolist deyərək şərh edir, emblemetik (həmin dövərdə simvolik sözünə sinonim kimi işləndirdi) zəkasına, “varlığının mərkəzində dayanan obrazlılığa” heyranlığını gizlədə bilmirdi [24, s.339].

Deməli, simvolun ədəbi-nəzəri-fəlsəfi fikrin mərkəzində yerləşməsi hadisəsi romantizm dövrünə təsadüf edir, romantiklər simvolun yüksəlişinin, dirçəlişinin əsas səbəbkarlarıdır, desək, heç də ifrata varmırıq. Bundan başqa, Şərq (oriental) və Qərb (oksidental) düşüncəsinin simbiotik vəhdəti romantizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri idi, bu vəhdətin yaranmasında simvolik düşüncənin rolu əvəzsizdir.

Simvolik düşüncə və Qərb ənənəsi

Belə bir qənaət var ki, e.ə. 400-cü illərdən – Platon dövründən başlayaraq təxminən 1600-cü illərə, müasir empirik elm dövrünün başlanğıcına qədər, 2000 il ərzində Qərbi Avropa mədəniyyətində vahid bir ifadə üsulu hakim idi: simvol. Bu simvol Tanrıya yaxınlaşmaq, təbii dünyanı araşdırmaq, Müqəddəs Yazıların təfsiri və düzgün əxlaqi davranış anlayışı üçün universal vasitə idi. Platonizm, xristian ilahiyyəti də daxil olmaqla, Qərb fəlsəfəsinin və ilahiyyətinin əsas özəyini təşkil edirdi və Qərb düşüncəsinin hər sahəsinə nüfuz etmişdi [23, s.9].

Peter Strak qeyd edir ki, antik mətnlərdə metaforanın trop kimi işləkliyi ilə müqayisədə simvol zəifdir, Aristotelin, Horatsinin, Kvintillianın və ya Halikarnaslı Dionisin mətnlərində metafora ilə müqayisədə simvola demək olar ki, rast gəlinmir, çünki, Aristotel ənənəsində mətnə yanaşmanın analitik mövqeyi ilə simvolun kəsb etdiyi məzmun üst-üstə düşür, simvolun keçmişini alleqoristlər kimi tanıdığımız təfsirçilərin mətnlərində axtarmalıyıq [26, s.3]. *Belə ki, Antik çağda spekulativ düşüncə inkişaf etdikcə, qədim şairlərin elm cəhətdən dəqiq elmi dildə izahı mümkün deyil dərin həqiqətləri mistik və simvolik şəkildə ifadə etdiklərinə inamın artması fəlsəfədə alleqorik şərhin yaranmasına təkan vermişdi* [27, s.142]. Alleqoristlər poetik mətnə bitmiş sənət nümunəsi kimi deyil, özünəməxsus, “*sui generis artifact*” (özünə məxsus sənət nümunəsi – Ə.G.) kimi yanaşırlar, ritorik tənqidçilər mətnə cilalanmış bir əl işi axtarmağa, alleqorik şərhçilər isə dərin bir hikmət quyusu görməyə meyillidirlər, nəticədə alleqorik təfsirin “tapmaca çözmək” qabiliyyəti ilə simvolun implisit və ontoloji mənə bağları bir müstəvidə birləşə bilir. Alleqorik şərhin qaynağı isə Platon idi. Platon mətnlərini araşdıran tədqiqatçıların gəldiyi ümumi qənaətlərdən biri də budur ki, onun dialoqlarında sözün həqiqi mənasına əlavə məcazi mənə yükləyən “simvol”, “mif”, “alleqoriya” kimi anlayışlar xüsusi yer tutur. Platonun alleqorik təfsirləri neoplatonistlər (Plotin, Porfiri, Prokl Diadox və b.) tərəfindən xüsusilə dəstəklənmiş, I əsrdə İskəndəriyyəli Filondan sonra isə yəhudi, xristian və islam dininin müqəddəs kitablarının təfsirinə yönəlmiş – dini hermenevtikanın formalaşmasına təkan vermişdi [17, s.128-129].

Teolojik müstəvidə hermenevtika Bibliyanın doğru açıqlanması sənətidir. Avqustin Avrelius (354-430) neoplatonik düşüncələrdən də istifadə edərək Bibliyadakı ləfzi (ədəbi) anlamdan əxlaqi anlama, oradan da ruhsal anlama yüksəlişi təlimini inkişaf etdirmişdir. Antik çağın fəlsəfi-kulturoloji görüşləri ilə Orta çağın (II-XV əsrlər) dini dünyagörüşü arasında əlaqələri olsa da, antik ənənə sxolastik fəlsəfənin verdiyi imkanlar çərçivəsində yaşaya bilmişdi. Alleqorik məktəb mirası sonralar Müqəddəs kitabın dördlü anlamı təliminə dönüşmüş və orta əsrlər təfsirçiliyinin daimi üsulu halına gəlmişdir. IV əsrdə xristian rahibi İoann Kassian (360-435) öz təlimində dörd anlam qatını müəyyən etməyə çalışırdı: ləfzi, alleqorik, tropoloji (və ya əxlaqi) və anaqojik (anlamın hikmətini – Ə.G.). Bu təlim daha sonra Dakyalı Avqustin (?-1285) tərəfindən belə xülasə edilir: ləfz olub bitəni öyrədir, al-

leqoriya nəyə inanılacağını, əxlaq nə ediləcəyini, anaqoji isə nəyə meyl ediləcəyini. Bu nəzəriyyəni mübahisəli hesab edən Akvinalı Foma (1225-1274) əslində iki anlam üzərində dayanmağın mümkünlüyündən bəhs edir: ləfzi və tinsəl [16, s.14-15].

Ümumiyyətlə, “Müqəddəs Kitab”ın oxunması və təfsiri həqiqətin şərhini üçün açar funksiyası daşıyırdı. Müqəddəs mətn təkcə hərfi və tarixi mənaları ilə deyil, məcazi, anaqoji və alleqorik mənaları ilə çoxlu şərhələrə açıq mənbəyə çevilir. Umberto Ekonun qeyd etdiyi kimi, bu da icazə verir ki, “*Tanrının digər kitabı olan Təbiət öz mənalarını aşan, inanc həqiqətlərini, ilahi sirləri və ruhani gerçəkləri ötürən vasitələr olaraq təfsiri gərəkən simvollar bütünü şəklində*” dərk olunsun. “*Lakin bu simvollar eyni zamanda əxlaqi bir məna ilə yüklənə bilir, örnək model doğru və iffətli davranışların, uzaq durulması lazım günah və günaha səsləyən aktların simvolik təmsilini təqdim edir*” [6, s.576].

Təbiətin gerçəkliyinə qarşı bu alleqorik tutum yunanca “Fizioloq” dan tutmuş (III əsr), Ortaçağın ensiklopediyalarına, bestiariyalara (zooloji kitablar), herbariumlara (qurudulmuş bitki kolleksiyaları), lapidariumlara (daş ekspozisiyaları) qədər bütün “naturalist” ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətini əks etdirirdi. Natural dünyanın bütün gerçəkliklərində Tanrının izini axtarmaq əsas məqsəd idi, eləcə də heyvanlar, bitkilər, mineralların təsviri və tədqiqində niyyət təkcə onların fiziki xüsusiyyətlərini müəyyən etmək deyildi, eyni zamanda ilahi anlamlarını kəşf etmək idi. Bu da simvolik təfəkkürün ortaçağda nə qədər aktual olduğunu göstərir. Pərvanə İsayevanın da dediyi kimi, “*İnsanın ikili təbiəti haqqında təsəvvürlər, eləcə də real dünyanın ideal dünyanın əksi kimi dərk edilməsi orta əsrlər ədəbiyyatının bədii metodunun abstraktlaşdırma və simvolizm kimi aparıcı prinsiplərini şərtləndirmişdir*” [14, s.127]. Qeyd edək ki, modern Qərb ənənəsinin əksinə, Orta çağın insanları üçün alleqoriya və simvol eyni məna daşıyırdı [6, s.627].

Orta çağın ardınca isə çox ciddi şəkildə *simvollar qapılmış* Renessans başlayırdı. Qərbi Avropada istər klassik, istər orta əsrlər, istərsə də İntibah dövründə metafizikası, semantika və estetika kimi fərqli sahələrə dair mövzuları bir bucaq altında toplayan, əlaqələndirən güc simvoldur, ona görə də çox vaxt Platondan modern çağa qədər olan dönəmi “simvol çağı” kimi şərh edirlər [23, s.6].

İntibah dövründə universal simvolik ifadə tərzinə maraq artdı; Dönəmin həm sekulyar, həm də dini ədəbiyyatının, xüsusilə, onu digər çağlardan ayıran basqın və birləşdirici əlaməti “*simvol və alleqoriya sevgisi*” idi [23, s.1; s.3]. Pifaqor təlimləri və platonizm, yunan mifologiyası, antik çağın ritorik və poetik irsi xristian simvolikası, okkultizm, yəhudi Kabbala inancı və s. bir-birinə qarışmış şəkildə İntibah sənətinin simvollarının bazasını təşkil edirdilər. Tamamilə doğru yanaşmadır ki, *Renessans dönəmində Platon təsirlərini Platonizm deyil, Platonist ifadəsi daha doğru əhatə edir, belə ki, renessans üçün platonizm Zərdüştdən Pikoya qədər olan platonik ənənənin uzun tarixinə daxil olan hər bir şəxsiyyəti ehtiva edirdi* [15, s.214]. *Platonun makrokosmos və mikrokosmos fəlsəfəsi xristian dini təlimlərinin içindən keçərək İntibaha qədər gəlib çatmışdır: təbiət yenə də yaradanın simvolları ilə dolu idi, təbiət Tanrının simvolu idi.* Renessans (“rinascita”) kəlməsini yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə istifadə edən italyan rəssam, sənət tarixçisi Corco Vazari (1511-1574) “Ən mükəmməl rəssam, heykəltəraş və memarların həyatı” (1550) əsərində yazırdı: “*Güman edirəm ki, bu mövzunu diqqətlə təhlil edən hər kəs mənimlə eyni qənaətə varar: Sənətin qaynağı təbiətin özüdür, bu gözəl yaradılış ilə Dünya bizə ilk modeli vermişdir və ilk müəllim də bizi digər heyvanlardan üstün yaradan ilahi zəkadır, yəni Tanrıdır*” [2, s.433]. Marsilio Fiçino kimi intibah filosofları tərəfindən ciddi müdafiə edilən Platon dalğası, intibah dövründə Dante Aligyeri, Edmund Spenser, Uilyam Şekspir kimi ədiblər arasında alleqorik-simvolik ifadə üsulunun dəbləşməsinə ciddi təsir göstərmişdi [15, s.214-215].

XVII əsr isə Qərb ənənəsində düşüncənin simvolik çağdan empirik çağa keçidini yaşadığı döndür, təbiət elmlərinə artan maraq, Heliosentrik nəzəriyyə, rasionallıq dünyagörüşü və s. müasir biliklərin ilk rüşeymlərinə imza atırdı, baxmayaraq ki, bu sahədə atılmış bir çox addımlar hələ də alleqorik və simvolik formada ifadə olunurdu [23, s.319]. XVII əsrin – “*Ağıl əsri*”nin əsas cərəyanı *klassisizm idi və Fransada başlamışdı. “Fransız klassisizmi intibahın ideya-bədii mexanizminə əsaslanır...ancaq bu yanaşma təkrar deyil, antitez xarakteri daşıyırdı*” [13, s.148]. Pərvanə İsayevanın klassisizmin intibaha baxışını antitez prinsiplərə dayandığını söyləməsinin səbəbi klassik estetikada Dekartvari rasionallığın mövcudluğu idi, bu da düşüncə gücünün və məntiqin önə keçməsi demək idi. XVIII əsrin maarifçiliyi isə öz tələb və prinsiplərinin dəqiq sərhədlərini cızdı: rasionallıq, elm, ay-

dınlanmış din, metafizikanın rəddi, progressivlik, humanizm və subyektivizm [28, s.79]. Məhz bu dövrdə, təxminən Qərb ənənəsində 1500 ildir, yan-yana, dib-dibə, bir-biri ilə çatışaraq gələn Platonik ənənə ilə Aristotelçi ənənə arasındakı mübarizədə Arsitotel məntiqi önə keçdi. Maarifçilikdən sonra romantizmin başlanması ilə simvol öz apofeozunu yaşayırdı və Şərqlin bu yüksəlişdə önəmli payı vardı. Ümumiyyətlə, “*Antik çağ elminin ərəblər tərəfindən transfer edildiyi bir dövrdə İspaniya, Siciliya Qərb elminin və teologiyasının formalaşmasında önəmli bir məhvər idi*” [25, s.15].

Simvolik düşüncə və Şərq ənənəsi

Dünyanın Şərq-Qərb kulturoloji dixotomiyasında Şərq mədəniyyəti dedikdə adətən qədim Mesopotomiyadan Babilistana, Misirdən Hindistana, bir sözlə, Yaxın, Orta, Uzaq Şərq deyə bölünən bütün coğrafi-kulturoloji regionların tarix boyunca yaratdığı mədəniyyət nəzərdə tutulur. Şərq dünyanın günışan səmtidir. Antik İkiçayarasının – Mesopotomiyanın insanın mədəni yolçuluğundakı başlanğıc nöqtəsi olması fikri son iki əsrdir ki, öz möhkəmliyini qoruyur. Bundan təxminən 6000 il əvvəl şumerlər Mesopotomiyaya yerləşmiş, böyük bir sivilizasiya qurmuşlar, iki ən böyük icada imza atmışlar: təkərin və yazının kəşfi [20, s.60]. Yazı insanın kulturoloji yolçuluğunda çevriliş yaratdı, yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Mədəniyyət Şərqdə başlayır, o zaman deyə bilərik ki, insanın simvolik düşüncəsi də bu mədəniyyətin yuvacıqlarında kodlaşmış, kristallaşmış, kök atmış, şaxələnməmiş, böyüyüb, buradan da yayılıb. Cozef Kampbellin “*Bütün dünya mifoloji tarixinin müqayisəli təhlili, insanlığın mədəniyyət tarixini bir bütün olaraq nəzərdən keçirməyə bizi məcbur edir. Odun oğurlanması, tufan, ölümlər ölkəsi, bakirənin doğması və dirilən qəhrəman kimi mövzular bütün dünyaya yayılıb, hər yerdə yeni birləşmələr içində görünür, əslində isə kaleydeskop içindəki parçalar kimi, yalnızca bəlli sayda və daima eynidirlər*” [4, s.11] fikri də bu yanaşmanı təsdiqləyir. Kainatın simvollarla dolu bir kitab olduğu düşüncəsi qədim Mesopotomiyada başlamışdır, buradan Yunan və Roma fəlsəfəsinə, xristian teologiyasına keçmişdir. “*Təkcə iki əsas gəlişmə – şəhər cəmiyyəti və oxuyan-yazan cəmiyyət – səbəbi ilə belə və haqlı olaraq Mesopotomiya “sivilizasiyaların beşiyi” adlandırılıb; eyni zamanda ədəbiyyatı, dini fəlsəfəsi və ən az bunlar qədər əhəmiyyət daşıyan sənətiylə Mesopotomiyanın Qərb dünyasının birbaşa atası olduğu dəqiq ifadə edilə bilər*” [3, s.5].

Şərqdə Misir, Hindistan, Çin, Yaponiya, Ərəb, Fars, Türk kimi böyük və dərin mifoloji ənənəyə sahib unikal mədəniyyətlərin varlığı simvolik düşüncənin necə inkişaf etdiyini, hansı mərhələlərdən keçdiyini müəyyən etməyə, hər hansı təsnifat modeli qurmağa çətinlik törədir. Asif Hacıyev yazır ki, “*Şərq, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyətində rəmzilik, simvollar sistemi və simvolik qavrayışın böyük ənənəsi var. Poeziya, xalçaçılıq, miniatür sənəti, dini-fəlsəfi mətnlər, rəqs, memarlıq və digər yaradıcılıq növlərində varlığın dərkə və ifadəsi, dünya modeli zəngin və mürəkkəb rəmzlər sistemi ilə verilmişdir*” [10, s.113]. Şərqlin simvolikası hədsiz dərəcədə zəngindir, əgər Qərbdə bu simvolik təfəkkür müəyyən mənada düz xətt üzərində hərəkət edərsə, Şərqdə bir-birinə bağlı, yan-yana, iç-içə dairələr cızaraq öz hərəkət trayektoriyasını qurur. “*Görünən hər şeydə batini məna axtarmaq və təzahürləri əlamət kimi səciyyələndirmək Şərq ədəbiyyatının zəngin rəmzlər sistemini, “quş dilini” formalaşdırmışdır*” [19, s.180].

Qərbin Ortaçağda tanımağa başladığı Şərqlin təsirinin izləri İntibahda ciddi şəkildə üzə çıxmış, romantik çağda isə zirvəyə çatmışdı. Şərq qədim və əsrarəngiz ədəbiyyatı, romantikası və rəmzlər sistemi ilə Qərb mədəniyyətinə nüfuz edə bilmişdi. Romantizm cərəyanı və Şərq ədəbiyyatının romantik xüsusiyyətini fərqləndirərək Tahirə Məmməd yazır ki, “*Şərq klassik romantikasının strukturunda mifoloji ənənə və qədim sivilizasiyaların sonuncu dünyəvi dinə uyğunlaşdırılmış baxış sistemi və ən başlıcası islami prinsiplərdən irəli gələn nəzəri-estetik kriteriyalar dayanır ... sözsüz ki, o, (Qərb romantizmi nəzərdə tutulur-Ə.G.) Şərqlin ənənələrindən bəhrələnmişdir*” [18, s.158].

Qərbi intibah düşüncəsi baxımından qabaqlanmış müsəlmanların Orta əsrlərdə Qərbə ötürdükleri düşüncə sərmayəsi müxtəlif sahələrdə öz bəhrəsini vermişdi: tibb, rəşadət, riyaziyyat, hündərsə, fəlsəfə, o cümlədən sənət, ədəbiyyat. Xaç səfərlərindən başlayaraq Şərqlin rəmzlərdə əksini tapan ezoterik düşüncəsi Qərbin maraqlı dairəsinə girmişdi. Bilirik ki, *Şərq və Müsəlman intibahı hadisəsi (X-XV əsrlər) Misirdən, Qafqazdan və Anadoludan – Hindistana, ərəb dünyasına, hətta Çinə və Hindis-*

tana, Hind-Çin ölkələrinə qədər böyük coğrafiyanı özündə birləşdirən [11, s.181-182] mədəniyyət hadisəsi idi.

Şərq Alman minnizingerlərini, Fransız trubadurlarını cəlb edirdi, cəngavər-kurtuaz ədəbiyyatının idealist məzmununda öz əksini tapırdı. Hətta, modern ispan şeirində, Qarsia Lorkanın əsərlərində belə ərəb poeziyasının təsirini hiss edən A.Şimmel ərəb şeirinin ispan dili vasitəsilə fransız trubadurlar şeirinə təsirindən yazır, belə bir fikir irəli sürür ki, “troubadoure” ismi ərəbcə “tarraba” - şərqçi söyləmək, musiqi yaratmaq mənalarından törəyib [25, s.27]. Şərqin bədii və fəlsəfi mətnləri bəzən fərqli adlarla Qərbə ayaq açmışdı, “Sindibadnamə” XIV əsrdə “Yeddi müdrik ustanın hekayəsi” kimi tanınırdı. “Kəlilə və Dimnə” İspaniyada “Gesta Romanorum” (Romalıların əməlləri) novellalar toplusunun əsas qaynaqlarından biri idi, sonralar təsiri Lafontenin təmsillərinə qədər gedib çıxır. 1143-cü ildə Quran ilk dəfə, çoxlu qeyd və təfsirlərlə bilgə ingilis rahib Bobertus Ketensensis tərəfindən tərcümə olunur, təxminən 400 il müddətində islam düşüncəsinin Avropada necə tanınmasına qaynaqlıq edir [25, s.58].

Agah Sırrı Ləvənd isə bildirir ki, Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa, Gül və Hüsrev, Mihr və Vəfa, Cəmşid və Hurşid kimi hekayələr Xaç səfərlərindən sonra Qərbə keçmiş, fransız ədəbiyyatında Tristan və İzolda, Okassen və Nikolettta, macar ədəbiyyatında Fluar və Blanşeflor, ingilis ədəbiyyatında Romeo və Cülyetta kimi məhəbbət cütlükləri qazandırmışdır [1, s.8].

Orta çağın Şərq heyranlığı Lessinqin “Müqəddəs Natan”ına (üzük simvolizmini xatırlayaq-Ə.G.) qədər gəlib çıxır. Maarifçilik dövründə, Quranın xeyli sayda tərcüməsi İslama yönəlik baxışın ciddiləşməsi və müəyyən forma alması baxımından əhəmiyyətli idi. Riyaziyyatçı, diplomat və kitabxanaçı Adam Oleari tərəfindən Sədinin “Gülüstan” əsərini “Persianischer Rosenthal” (“Fars gül vadisi”) (1654) adı ilə tərcüməsi Herder, Höte kimi mütəfəkkirlərin Şərq ədəbiyyatına marağına səbəb olmuşdu.

Fransız şərqşünas Antuan Qallanın 1704-ci ildə “Min bir gecə” nağıllarının tərcüməsi isə tamamilə fərqli dünya yaratdı, “*İslam dünyası artıq... nəşəli, cazəbedici, sirli və zərif bir yer*”ə çevrildi, *bu nağıllar yüz illər boyunca şairlərə, rəssamlara və bəstəkarlara bol mövzu verdi, 1700-cü ildən 1910-cu ilə qədər Avropada Şərqin təsiri ilə 350-dən çox dram yazıldı* [25, s.62-63]. “Tufan və həmlə” ədəbiyyatından Kristof Martin Vilandin “Oberon” əsəri, avanqard ədəbiyyatın öncülərindən Paul Şeerbartın “Turab, Bağdadın qadın aşpazı” qrotesk hekayəsi, Avstriya dekadent ədəbiyyatından Hugo fon Hofmanstalin “Kölgəsiz qadın”, “Zibeydənin toyu” əsərləri, hətta XX əsrdə Robert İrvinin “Ərəb kabusu” (1983) romanı “Min bir gecə nağılları”nın təsirindən törəyən mətnlər idi.

XIX əsr Avropa düşüncəsində əməlli-başlı Şərq çılğınlığı yaşanırdı. “Brahmanın müdrikliyi” (1836) və Hafizi təqlid üslubunda yazdığı şeirləri ilə tanınan Fridrix Rükert (1788-1866) ərəb, fars, sanskrit və s. dillərdən xeyli mətn – Firdovsinin “Şahnamə”sini, Hafizin xeyli qəzəlini, Sədinin əsərlərini, Caminin şeirlərini, islam öncəsi ərəb poeziyasından təcümələr edir, “Rüstəm və Zöhrab” (1846), “Nalya və Damayanti” (1845), “Hamaza” (1846) və. s kimi mətnlərlə fars, hind və ərəb ədəbiyyatına fərqli baxış gətirdi.

Anketil-Düperon (1731-1805) “Avesta”-nı (1771) tərcümə etmiş, daha sonra 1801-ci ildə latınca çevirdiyi 50 upanişad ilə hind mistisizminə ciddi maraq yaratdı, xüsusilə Alman romantizminə və idealist fəlsəfəsinə rəng qatdı [25, s.71].

Bu dövəndə Kalidasanın “Şakuntala”-sı Avropada tanınırdı. Xüsusilə, ingilis şərqşünaslarının fəaliyyəti və alman Herderin əsərlərində Şərq mədəniyyətinə verdiyi dəyər sayəsində romantizmde Şərq fərqli bir obraza büründü.

Şərq romantiklərin xəyallar dünyasını bəzəyirdi, ilham qaynağı idi. Yozef Hammer-Purqştal (1774-1856) İbn əl-Fərid, Əl-Mutanabbi kimi ərəb şairlərinin, Hafiz divanını, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən hissələri (bəzi qaynaqlara görə tərcümə deyil, Nizami motivləri əsasında “Şirin” adlı müstəqil əsər yazıb), eyni zamanda Fəzlinin “Gül və bülbül”ü alman dilinə tərcümə edir [29]. Xüsusilə, Hafizin divanının alman dilinə tərcüməsi İohann Vilhelm Höteni “Şərq-Qərb” divanını yazmağa ilhamlandırmışdı.

İngilis ədəbiyyatında Şərqin təsirlərini araşdıran onlarla tədqiqat var, bu tədqiqatların gəldiyi nəticələrə görə, X-XI əsrlərdən etibarən, Şərq ədəbiyyatı müxtəlif istiqamətlərdə ingilis ədəbiyyatına

təsir göstərmiş [7], bu təsirlər Cefri Coserin, Edmund Spenserin, Uilyam Şekspirin intibah estetikasına qarışdığı kimi, yeni dövr ingilis romanının formalaşmasında, Daniel Defonun (Robinzon Kruzo/Sindibad paralelizmi), Conatan Sviftin (“Qulliverin səyahətləri”nin “Min Bir gecə” nağıllarındakı səyahət motivləri ilə səsleşmə) əsərlərində iştirak etmiş, Meri Montekyunun “Türk məktubları”nda (1763), Delia Manleyin “Almina və ya ərəb nəziri” faciəsində (Almina/Şəhrəzad oxşarlığı) (1707), İngilis qotik ədəbiyyatının ilk nümunələrindən Uilyam Bekfordun “Vatek” (1782) əsərində əksini tapmış, romantiklərin yaradıcılığında isə zirvəyə oturmuşdu. Samuel Teylor Kolricin “Kubilay xan” (1797), Con Keatsin “Endymion” (1818) və “Hyperion” (1819), Uilyam Vordsvortun “Prelüd” (1805), Corc Bayronun “Şərq poemaları”, Robert Sautinin “Dağıdıcı Zalaba” (“Thalaba the Destroyer”) (1801) və “Kehama lənəti” (1810, Tomas Murun “Lalla Rookh” (1817) və s. əsərlərinə Şərq təkə tematik səviyyədə, əsərin zaman-məkan koordinatlarını müəyyən edən komponent elementlər cəmi kimi deyil, simvolik düşüncə tərzilə hakim idi. Şərqin izləri romantizmdən sonra da davam etmiş, Redyard Kiplinqin, Cozef Konradın, E.M.Forsterin, U.B.Yitsin, Ceyms Coysun, T.S.Eliotun, Doris Lessinqin və onlarla başqa ingilis sənətkarın mətnlərində bu və ya digər şəkildə özünü büruzə vermişdir. Düşünürük ki, Martha P. Conantın (1908) “ərəb nağılları İngilis romanının xaç anasıdır” cümləsi bu təsirin nə qədər güclü olduğunu bütün aydınlığı ilə izah edir [9, s.243].

Amerikalı geoloq və tədqiqatçı Artur Gray Leonard (1865-1932) İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə qatqılarını belə şərh edir: *“Daha əvvəl heç bir doğru dürüst bilgiyə sahib olmayan Avropa bugünkü halını İslam mədəniyyətinə və kultürünə borcludur. Elmi və sosial sahədə parlaq bir yüksəlişə çatmış İslam mədəniyyəti, ortaçağın feodalizm və cəhalətə batmış, tamamilə çökmüş olan Avropa cəmiyyətini səfalətdən qurtarmışdır. Müsəlmanların qurduğu sistemin sağlamlığı, əldə etdikləri sosial və intellektual səviyyə, yüksək kultür və mədəniyyət olmasa idi, indi kultür və mədəniyyəti olmaqla öyünən bizlər, cəhalətin qaranlığında batmış vəziyyətdə qalmaqdaydıq”* [21, s.144].

Qərb romantizminin formalaşmasında Şərqin rolunu isə Novalisin “Henrix fon Ofterdinqen” (1800) əsərindən bəhs edən Yozef Görres belə ifadə edir: *“Şeirin Şərqdən çıxan qaynaqları ilə Qərbdən və Şimaldan fısqıran qaynaqları qovuşub qaynaşdı və oriyentalizm Şimal kultürünün içinə qədər girdi; Cənubun çiçək tozları, Qərb dünyasının üzərindən əsib keçdi, çox nadir toxumlar cücərdi və Cənubdan buraya doğru çiçəklər gəlməyə başladı, bir zamanlar oralara doğru xalq kütlələrinin axın etdiyi kimi...”* [25, s.20]

Beləliklə, aydın olur ki, dahi Hötenin “özünü və başqalarını tanıyan, anlar ki: Şərq və Qərb artıq bir-birindən ayrılmaz” dediyi romantizm çağı Qərb və Şərq simvolik ənənələrinin sütunları üzərində təşəkkül tapmışdır.

Nəticə / Conclusion

Simvolik düşüncə romantik gündəmin əsas mövzularından birini təşkil edirdi. Belə ki, Avropa romantiklərinin həm Qərbin fəlsəfi, teoloji və mifik ənənələrinə əsaslanması, həm də Şərqin rəmzlərlə dolu estetik düşüncəsinə heyranlığı simvolun nəzəri trayektoriyasında ciddi çevrilişə səbəb olmuşdu, simvolik düşüncə romantik konsepsiyalarda idrakin əsas fiqurativ modelinə çevrilmiş, istər Qərb və istərsə də Şərq ənənələrinin təsirləri ilə romantiklər bilginin mükəmməlliyini konkretləşdirmədə deyil, abstraksiyada, simvollarda görməyə başlamışdılar.

Ədəbiyyat / References

1. Ağah Sırrı Levend. Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn hikayesi Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.
2. Alatlı Alev. Batıya yön verən metinlər II. Rönesans/Protestan Reformu/Erken modern dönem/Bilim çağı/1350-1650 <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/kategori/roenesans-ve-insancakimlar.html>.
3. Black Jeremy & Green, Anthony. Mezopotomya Mitolojisi sözlüğü. Tanrılar, İfritler, Semboller. İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.

4. Campbell Joseph. İlk Mitoloji. Tanrının Maskeleri. Çeviren: Kudret Emiroğlu. İstanbul: İmge kitabevi, 1995.
5. Claudon Fransis. Romantizm Sanat Ansiklopedisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
6. Eko Umberto. Ortaçağ. Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar. Çeviri: Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: ALFA yayınları, 2012.
7. Fahd Mohammed Taleb Saeed Al-Olaqi. The Influence of the Arabian Nights on English Literature: A Selective Study. European Journal of Social Sciences. ISSN 1450-2267 Vol.31 No.3 (2012).
8. Gautier Theophile. Romantizmin Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1975.
9. Greenough C.N. (1909). [Review of The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century, by M.P.Conant]. The Journal of English and Germanic Philology, 8(2). <http://www.jstor.org/stable/27699972>
10. Hacıyev Asif. XX əsr ədəbi düşüncələr tarixi. Xatirələr, manifestlər, konsepsiyalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2018.
11. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019.
12. Hötenin "Şərq-Qərb divanı"ndan nümunələr. Tərcümə: Sabir Rüstəmzadə // Ədəbiyyat qəzeti, 2018, 31 mart.
13. İsayeva Pərvanə. Klassisizmin nəzəri-estetik prinsipləri və əsas təmsilçiləri / Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı fondu, 2018.
14. İsayeva Pərvanə. Orta əsrlər və intibah dövrü ədəbi-nəzəri fikri. / Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı fondu, 2018.
15. Jayne S. (1952). Ficino and the Platonism of the English Renaissance. Comparative Literature, 4(3). doi: 10.2307/1768535
16. Jean Grondin. Hermeneutik. Cogito. Üç aylıq düşünce dergisi-Sayı: 89 /Kış 2017.
17. Kutash Emilie. Myth, Allegory and Inspired Symbolism in Early and Late Antique Platonism. International Journal of the Platonic Tradition, 2020, 14(2).
18. Məmməd Tahirə. Romantizm cərəyanının təşəkkülü və inkişafı. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı fondu, 2018.
19. Məmməd Tahirə. Simvolizmin tipoloji xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatı/ Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı fondu, 2018.
20. Muazzez İlmiye Çığ, Ortadoğu Uygarlık Mirası. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
21. Özaydın Arif. İslam Medeniyetinin Seküler Medeniyete Katkıları. BEÜ SBE Derg. 2019; 8(1).
22. Quliyev Qorxmaz. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2019.
23. Raybould Robin. An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance. Trafford Publishing, 2006.
24. Rene Wellek. Symbol and symbolism in literature. Dictionary of the history of ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas. Volume IV. New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
25. Schimmel Annemarie. Doğu-Batı yakınlaşmaları. Avropa'nın İslam Dünyasıyla Karşılaşması. Almandan Çeviren: Hüseyin Ağuiçenoğlu. İstanbul: Avesta Yayınları, 2012.
26. Struck Peter T. Birth of the symbol. Ancient readers at the limits of their texts. USA: Princeton university press, 2004.
27. Tate J. (1929). Plato and Allegorical Interpretation. The Classical Quarterly, 23(3/4). Retrieved August 26, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/637325>
28. Usta Ayşe. Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış. Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi, (2018) (1). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiad/issue/61060/906577>

29. Wilson Epiphanius Turkish literature: comprising fables, belles-lettres and sacred traditions. Honolulu (Hawaii): University Press of the Pacific Honolulu, 2002.

Романтический апофеоз символа в контексте традиций Востока и Запада

Этрабе Гюль

Доктор философии по филологии

Бакинский инженерный университет. Азербайджан.

E-mail: egul@beu.edu.az

Резюме. В статье определяется роль символизма, символического мышления в формировании эстетических и поэтических концепций романтизма в Европе. Символический образ мышления, лежащий в основе романтической концепции, исследуется в контексте и традиции в романтизме мир и человек, восприятие мира, человека и времени, Бога и человека и так далее. В контекстах на первый план выходит символическая логика, способность к абстрактному мышлению. Тот факт, что большинство попыток символа обрести терминологическую точность восходят к романтическому периоду, исследуется как законный процесс. Феномен помещения символа в центр литературно-теоретико-философской мысли эпохи романтизма изучается на уровне симбиотического единства восточной и западной мысли.

Ключевые слова: персонажи, романтизм, Восток, Запад, традиция, теория